

УДК 351.853: (93/94+008)

Галина Денисенко (м. Київ)

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: ПОДІЇ 1941-1942 рр. В ПАМ'ЯТКАХ

Висвітлена роль і значення культурної спадщини у формуванні історичної пам'яті. Досліджуються події початкового періоду Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 рр. і їх відображення в пам'ятках. Аналізуються нерухомі історико-культурні об'єкти і їх роль у формуванні меморіального простору.

Ключові слова: пам'ятки, нерухомі пам'ятки, оборонні споруди, укріплений район, культурна спадщина, історична пам'ять.

Характерним явищем сучасного культурного та наукового процесу став підвищений інтерес усіх верств суспільства до історичного минулого, джерел своєї історії, боротьби українського народу за здобуття незалежності. Важливе місце в цих процесах відіграє культурна спадщина, яка збереглася до наших днів у вигляді різноманітних об'єктів, що мають універсальну історичну, наукову, культурну і мистецьку цінність¹. Це, передусім, нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, в яких зафіксовані важливі події в історії держави, окремого регіону, міста, села, конкретної людини. Відтворюючи етапи розвитку суспільства, пам'ятки являються певними віхами історичного поступу народу, свідченням його самобутнього розвитку, джерелом пізнання для наступних поколінь, в багатьох випадках єдиним достовірним джерелом, свого роду документом, який дозволяє відтворити історичний розвиток, духовне життя суспільства в різні історичні періоди як загалом в країні, так і в кожному окремому регіоні. Культурна спадщина є безцінним надбанням народу, надійною основою створення і розбудови української державності, фундаментом, на якому формується національна самосвідомість, історична пам'ять, патріотизм нації, відроджується національна культура.

Уявлення про минуле формують чимало складових, однією з яких є візуальний компонент, що включає монументи, пам'ятні знаки, меморіальні комплекси, визначні архітектурні споруди, історичні заповідники, музейні експозиції, цвинтарі загалом чи певні поховання². Меморіальний простір не лише відображає історичне минуле, а й активно формує суспільні погляди громадян, їх відношення до подій,

історичних постатей. Завдяки пам'яткам, які посилюють емоційне сприйняття минулого, можна безпосередньо «бачити, чути, торкатися» минулого, чіткіше запам'ятати конкретні факти, історичних діячів, реконструювати знакові події і явища. Відтворюючи за допомогою пам'яток минуле, слід зображувати його об'єктивно з врахуванням всього комплексу джерел, незалежно від політичної кон'юнктури, змальовуючи як героїчні, так і трагічні сторінки. Цілком слушно зазначає доктор історичних наук О.Бойко, що подвиг минулого є не лише яскравим прикладом, а й серйозним викликом, який стимулює потужну дію, спрямовану як на захист (авт. Батьківщини), так і на прорив до кращого майбутнього³.

Особливе місце в історії як за масштабами задіяних збройних сил та зусиль військово-промислового комплексу, визначальними битвами, так і за наслідками, що визначили маршрут світової історії у другій половині ХХ століття, займає Друга світова війна і її складова – Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941-1945 рр. Не вщухають професійні дискусії істориків, політичні пристрасті стосовно багатьох проблем цього періоду. «Війна, – писав відомий історик М.В.Коваль, – розколола історію народу на три епохи: довоєнну, воєнну й повоєнну. Силове поле її не припинило свої дії й нині, розколюючи вже й сучасне суспільство»⁴. На жаль, дискусії ведуться стосовно питань, які не є вирішальними для вироблення основоположних засад розвитку суспільства на перспективу, примирення в ньому, розробки повноцінної наукової концепції, адекватного відображення й тлумачення центральних віх історичного процесу. Незалежно від політичної кон'юнктури, що сьогодні часто диктує українському суспіль-

ству ті чи інші уподобання, Друга світова та Велика вітчизняна війна Радянського Союзу утвердили своє місце серед найважливіших історичних звершень. Український народ був активним учасником титанічної битви народів, зазнаючи незмірних втрат і бідувань. Попри всі неймовірні труднощі та перешкоди він зберігся як етнос, утвердив власні гідність і авторитет, посів належне місце серед інших народів світу. Український народ з представниками інших національностей протягом 1418 днів в запеклих боях виборював право на своє існування, йшов до Перемоги, долаючи на своєму шляху всі труднощі, помилки політичного і військового керівництва, що стали одними з причин поразок в 1941-1942 рр., оточення і полону мільйонів радянських воїнів. Україна протягом 780 днів і ночей була ареною жорстоких кровопролитних боїв, у ході яких були розгромлені десятки добірних з'єднань вермахту й армій союзних гітлерівській Німеччині держав, знищено величезну кількість озброєння та бойової техніки противника, тим самим зроблено вагомий внесок у досягнення Перемоги.

Початковий період війни був найважчим і найдраматичнішим для Червоної армії. Це обумовлювалося низкою політичних, економічних і військових факторів, але головна причина полягала в прорахунках військового і політичного керівництва країни щодо часу нападу Німеччини на Радянський Союз. Тільки в останнє десятиріччя події початкового етапу війни зазнали об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Це був час поразок і загибелі тисяч радянських воїнів, оточення і полону цілих армій. Але цей період увійшов в історію як небачений приклад масового героїзму та самопожертви радянських воїнів в ім'я Батьківщини. Опір радянських військ в Україні зірвав плани "бліцкригу", значно затримав просування ворога, змушуючи гітлерівське командування постійно вносити значні корективи в свої плани, відновлювати чисельні втрати.

В Україні на державному обліку перебуває близько 130 тис. пам'яток, з них понад 30 тис., пов'язані з подіями Другої світової війни. Більшість з них – братські та поодинокі могили радянських воїнів⁵. Виявлення і дослідження пам'яток і пам'ятних місць боїв з'єднань і частин Червоної армії, що знаходилися в оточенні і продовжували чинити опір, поховань воїнів, які опинилися у ворожому

полоні, інженерно-фортифікаційних споруд на лінії укріплених районів, місць таборів, де утримувалися радянські військовополонені, будинків штабів оборони, братських та поодиноких поховань розширює наше уявлення про воєнні події початку Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 років. Залучення нових джерел, до яких ми можемо віднести і пам'ятки, що в багатьох випадках являються єдиними реальними свідками подій, дозволить всебічно і об'єктивно дослідити минуле, реконструювати воєнні події, відтворивши історичну справедливість. Лише за умови зваженого і об'єктивного підходу до висвітлення всіх подій і відображення їх у пам'ятках матеріальної культури, чесного зображення всього спектру проблем воєнної доби можна показати не тільки велич духу, звитягу народу-переможця, а й неймовірно складні соціально-політичні процеси і колізії, що визначили його шлях на майбутнє.

Робота по виявленню і дослідженню історико-культурних об'єктів, надання їм статусу пам'яток значно актуалізувалася у ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України», Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Знаковою подією в культурному житті став вихід першої книги Зводу по м. Києву (Звід пам'яток історії та культури України. Київ.-Кн.1.,ч.І. – К.1999; ч.ІІ.-К.,2004), електронної версії третьої частини першої книги тому „Київ”. Частково опрацьовані томи по м. Севастополу, Київській області, вагомі результати у підготовці томів по АР Крим, Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Івано-Франківській, Кіровоградській, Львівській, Сумській, Херсонській, Чернівецькій областям⁶. Деякі обласні редколегії – Житомирська, Запорізька, Полтавська, Сумська ініціювали видання брошур з матеріалами „Зводу пам'яток історії та культури України” по окремим районам і містам⁷. Це дозволяє репрезентувати проведену роботу широкому загалу, виявити неточності і помилки у підготовлених матеріалах, розширити коло ентузіастів з вивчення і охорони культурної спадщини, залучаючи до пошукових груп поряд з досвідченими дослідниками молодь.

При дослідженні подій Другої світової війни необхідно враховувати особливості різних регіонів України, в яких в силу історичного розвитку, низки об'єктивних і суб'єктивних факторів по-різному сприймаються історичні

події та постаті. Для злагодності в суспільстві, досягнення консенсусу у спільному баченні власної історії слід зважено і коректно підходити до кожної події, акцентуючи увагу на найбільш знакових, які можуть згуртувати націю, примирити протилежні точки зору, сприяти позбавленню комплексу меншовартості, уникнути використання дражливих тем, надуманих проблем, які не сприймаються суспільством, а тільки вносять певну нестабільність. Державна політика формування історичної пам'яті має здійснюватися із врахуванням місцевих особливостей, але при цьому варто виокремлювати суспільні думки від політичних уподобань місцевої влади. У формуванні історичної пам'яті важливу роль відіграє виважена та осмислена політика держави, демонстрація державою, політичними силами, національною елітою поваги до власної історії, прагнення відновити історичну пам'ять та справедливість для всіх учасників війни, хто боровся за свободу і незалежність своєї Батьківщини. Націю формує спільна історична пам'ять, що включає в себе однакові для кожної спільноти героїчні події та спільні трагедії минулого. І виробити її можливо лише на основі ґрунтовного вивчення історичних даних та ігнорування будь-яких спроб політичного впливу на історичні реалії.

Важливим імпульсом для актуалізації історичної пам'яті та відновлення історичної справедливості є відкриття меморіалів українським та польським воїнам у Львові і Харкові, вшанування пам'яті жертв кривавих подій на Волині, Биківні та Бабиному Яру, створення заповідників та музеїв національно-визвольної боротьби. Поряд зі створенням меморіальних комплексів і заповідників споруджуються пам'ятники національним героям, відновлюються штучно забуті місця пам'яті українського народу. Це пам'ятні місця боїв на державному кордоні в 1941 р., оборона Києва, Одеси, Севастополя, Харкова, де збереглися сотні інженерно-фортифікаційних споруд, які не тільки являються пам'ятками техніки, але з кожною з них пов'язана доля радянських воїнів, їх боротьба у ворожому оточенні, трагізм початкового періоду війни.

У Волинській, Львівській, Хмельницькій і Чернівецькій областях понад 60 пам'яток про події 1941 р. Це будинки штабів 41-ї стрілецької дивізії Південно-Західного фронту у містах Рава-Руська (Львівська обл.) і Нова Ушиця (Хмельницька обл.), 2-ї прикордонної

комендатури 97-го прикордонного загону (с.Селятин, Путильський р-н, Чернівецька обл.), руїни прикордонних застав (с. Біла Криниця, Турятка, Глибокський р-н, Чернівецька обл.)⁸, поховання радянських воїнів, пам'ятні знаки на місцях боїв, а також обеліски на честь прикордонників Володимир-Волинського, Любомльського, Перемишльського, Рава-Руського укріплених районів, які тривалий час вели оборонні бої у ворожому оточенні⁹.

На території України залишилася значна кількість військово-інженерних споруд, дотів і дзотів, що знаходилися на лінії укріплених районів і які відіграли значну роль в ході оборонних боїв. Укріплений район – це район (рубіж) чи смуга місцевості, яка була обладнана системою довготривалих польових і вогневих та інших фортифікаційних споруд у поєднанні з різними інженерними загородами і підготовлена для тривалої оборони спеціально призначеними військами самостійно чи у взаємодії з польовими військами¹⁰. УРи призначались для прикриття ділянок державного кордону, важливих в оперативно-стратегічному відношенні напрямків чи об'єктів, політичних або промислових центрів.

Будівництво укріпрайонів у СРСР проходило в три етапи. Протягом першого етапу в період 1929-1938 рр. були побудовані 13 УРів, у тому числі в Україні 7, оскільки український напрямок вважався в оперативно-стратегічному відношенні найбільш важливим. В 1938-38 рр. розпочалося будівництво ще 8 УРів, у тому числі Шепетівського, Старокостянтинівського, Остропільського, Ізяславського, Проскурівського та Кам'янець-Подільського, які входили в так звану «лінію Сталіна». Включення до складу СРСР західноукраїнських і західнобілоруських земель залишило лінію старого кордону на декілька сотень кілометрів у тилу. У зв'язку із загостренням міжнародної обстановки напередодні майбутньої війни між Радянським Союзом і Німеччиною була розроблена і на початку 1940 р. прийнята нова схема УРів, якою передбачалося зведення так званої „лінії Молотова”. В 1940-1941 рр. на новому державному кордоні розпочалося спорудження Володимир-Волинського, Ковельського, Перемишльського, Рава-Руського, Струмилівського, Верхньо-Прутського і Нижньо-Прутського, а також проводились роботи по створенню Дунайського, Одеського і Чернівецького УРів¹¹. Керівництво республіки надавало великого значення виконанню цих робіт, забезпечуючи

будівництво робочою силою, виділяючи необхідну кількість будматеріалів і техніки. Тільки в квітні 1940 р. це питання чотири рази розглядалося на засіданні Політбюро ЦК КП(б) У. Але до початку війни запланований обсяг робіт вдалося виконати лише на 25% і забезпечити УРи особовим складом на 50%¹². Низьким був такий важливий показник, як кількість вогневих точок на 1 км фронту. В багатьох місцях відстань між окремими дотами досягала 10 км¹³. Доти, дзоти, інші вогневі точки були обладнані тільки в першій лінії оборони при невисокій щільності оборонних споруд. Незакінчене будівництво західних укріплення було важливою причиною, яка негативно вплинула на хід бойових дій у прикордонній зоні. Рядки донесення заступника командуючого військами Південно-Західного фронту по тилу заступнику командуючого військами Київського особливого воєнного округу, датовані 25 червня 1941 р., характеризують драматизм ситуації в перші дні війни: «Укріплені райони другої смуги Коростенський, Летичівський, Могилів-Ямпільський, Новоград-Волинський відбудовані і приводяться в бойову готовність. Вживаються заходи щодо вишукування озброєння, якого не вистачає. Укріплені райони Ізяславський, Київський, Остропільський, Старокостянтинівський, Шепетівський кулеметних батальйонів не мають. Польових військ штаб фронту виділити не може»¹⁴. Але незважаючи на складність ситуації особовий склад УРів зумів на певний час затримати противника, прикривши мобілізацію і розгортання головних сил Червоної армії.

Першими ворога зустріли радянські прикордонники, які, залишивши стару лінію оборони, чинили опір у нових недобудованих укріпленнях. Малочисельні прикордонні застави не поступалися жодним метром землі, хоча сили були нерівними – на один кілометр фронту припадало п'ять прикордонників, проти яких у середньому діяло до роти противника. Запеклі бої розгорнулися на стику Рава-Руського та Перемишльського УРів. Рава-Руський укріпрайон з перших хвилин війни захищали 35-й і 140-й окремі гарматний батальйони 41-ї стрілецької дивізії генерала Г. Мікушева. В 1954 р. на братській могилі воїнів встановлено обеліск, а приміщення, де знаходився штаб дивізії, відзначено в 1965 р. меморіальною дошкою. Понад тиждень успішно відбивали атаки в районі Перемишля

воїни гарнізону Перемишльського УРУ, 92-й прикордонний загін і 99-а стрілецька дивізія полковника М.Демент'єва. За героїчні дії дивізії однією з перших була нагороджена орденом Червоного Прапора, а Перемишль став відомим як місто, де ворогу було завдано першого відчутного контрудару. Спільними діями частин 99-ї стрілецької дивізії, прикордонників і ополченців місто було визволено від ворога¹⁵. Стримуючи наступ ворога, стійко оборонялися в оточенні воїни Струмилівського та інших укріпрайонів. Мужність і героїзм проявили гарнізони дотів, якими командували молодші лейтенанти Д.Куліш, В.Данін, П.Чаплін. Гарнізон доту на чолі з П.Чапліним протягом тижня тримав оборону в районі залізничного мосту через р. Сан і залишив дот тільки за наказом командування¹⁶.

На одному з напрямків наступу німецьких частин — Варшава-Люблін-Київ — ділянку державного кордону СРСР довжиною у 150 км по річці Західний Буг охороняв 90-й Володимир-Волинський прикордонний загін, на який був спрямований шквал артилерійського вогню і бомбових ударів. Протягом 9-годинного бою у смертельному двобої захищали свої позиції воїни 3-ї прикордонної застави, яка з перших хвилин війни була у гущі бойових дій. У смертельному двобої поліг весь особовий склад застави, останнім загинув старшина І.Пархоменко. Тяжко поранений, він піднявся з дна окопу, жбурнувши гранату в гурт німецьких солдатів¹⁷. В 1982 р. пам'ятне місце бою прикордонників відзначене пам'ятним знаком, а ім'я Пархоменка присвоєно заставі і селу – колишній Видренці Волинської області¹⁸. Одинадцять днів і ночей тривав бій на 13-й заставі 90-го Володимир-Волинського загону під командуванням лейтенанта О. Лопатіна. Після виходу з ладу наземних оборонних споруд прикордонники перейшли у підвал напівзруйнованого будинку і продовжували вести вогонь. Німці захопили руїни лише тоді, коли зробили підкоп під будинок і висадили його в повітря. З 60 прикордонників живими лишилися лише троє¹⁹. Заставі, яка охороняє кордон сьогодні, присвоєно ім'я Героя Радянського Союзу О.Лопатіна, в 1962 р. в с. Скоморохи Сокальського р-ну (Львівська обл.) в пам'ять про події 1941 р. споруджений меморіальний комплекс, до складу якого входить могила О.Лопатіна, 57 могил прикордонників і пам'ятник. Біля підніжжя високого гранітного обеліска вста-

новлена висічена із світлого каменю скульптура воїна. На мармуровій дошці викарбувані слова: "Вічна пам'ять начальнику прикордонної застави Олексію Лопатіну і політруку Павлу Гласову, які героїчно захищали в бою свободу і незалежність Радянської Вітчизни проти німецько-фашистських загарбників"²⁰. Широко відомий подвиг бійців 8-ї застави 98-го Любомльського прикордонного загону на чолі зі старшим лейтенантом П. Старовойтовим, що дислокувався в с. Вовчий перевіз (нині с. Старовойтове, Любомльський р-н, Волинська обл.). У 1962 р. в с. Старовойтове споруджено пам'ятник прикордонникам. Пам'ятним знаком відзначене місце бою прикордонників в с. Шепіт (Путильський р-н, Чернівецька обл.)²¹.

На кінець червня 1941 р. головні події розгорнулись у районі Луцьк-Рівне-Дубно-Броди, де відбулася одна з найбільших танкових битв початкового періоду Великої Вітчизняної війни, в якій з обох сторін взяли участь близько двох тисяч танків. Переважаючи у живій силі і техніці, ворог зламав опір радянських танкових частин, і вони змушені були відступати, залишаючи оборонні рубежі. Радянські воїни чинили відчайдушний опір, ціною власного життя зупиняючи просування ворога. В пам'ять про ці події споруджені обеліски на братських могилах героїв-танкістів у Рівному, на західній околиці м. Дубно, у селах Новостан, Малий Шпак, Грушиця-2 та інших населених пунктах Рівненської області. В перші години війни радянські пілоти по бойовій тривозі піднімали в повітря вцілілі літаки. Поступаючись німецьким бойовим машинам у швидкості і озброєнні, радянські льотчики нерідко йшли на повітряний таран. Це свідчило не тільки про мужність льотчиків, але й про ті складні обставини, в яких опинилася авіація на початку війни. У м. Дубно споруджено пам'ятник на честь льотчика, Героя Радянського Союзу старшого лейтенанта І. Іванова, який одним з перших 22 червня 1941 р. о 4 годині 45 хвилин у повітряному бою таранив ворожий бомбардувальник²².

Уже на початковому етапі війни радянські війська залишилися не тільки без розгалуженої системи оборони, але й без важкої оборонної техніки, передусім без танків і літаків, у військах панували настрої розгубленості. Червона армія втратила за перші три тижні війни 850 тис. чоловік, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Із 170 дивізій діючої армії боєздатність зберігали тільки 70, на цей же час

німецькі бойові втрати в живій силі були майже в 10 разів менші²³. У середині липня 1941 р. значно ускладнилася ситуація на південно-західному напрямку, німці кинули на київську ділянку великі сили. Важливим рубежем на підступах до Києва були оборонні споруди Коростенського і Новоградського-Волинського УРів. На жаль, тривалої, добре організованої відсічі ворогу було надто мало, проте нащадки повинні зберігати пам'ять про ратну самовідданість окремих звиязців, цілих підрозділів, які до кінця були вірними воїнському обов'язку.

Коростенський УР захищали воїни 5-ї армії під командуванням генерала-майора М.Потапова. За вісім діб добірні німецькі частини пройшли від Львова до Коростеня, а через Коростенський УР пробивалися 55 днів. Найдовше трималися 200 бійців, які воювали в районі міської лікарні (вул. Семашка) і колишнього підземного штабу Коростенського УРу (підземелля високого скелястого берега р. Уж)²⁴. Упродовж п'яти днів у повному оточенні вели бої воїни на чолі з командиром полку майором П.Білозеровим. Здобути цитадель ворогу не вдалося, і тоді проти радянських воїнів був застосований отруйний газ. Проте загін із п'яти поранених бійців вийшов із підземелля на відстані 4 км і прийняв свій останній бій. Важко поранений майор вижив, потрапив до концтабору Маутхаузен, де у травні 1945 р. очолив повстання. По війні він оселився в Саратові, вдячні коростенці присвоїли йому звання Почесного громадянина міста²⁵.

На березі р. Уж (м. Коростень) збереглася унікальна пам'ятка - підземний штаб Коростенського укріпрайону №5, який займав оборону на відстані 182 км і нараховував 456 дотів. Будівництво УРу розпочалося в 1928 р., для штабу було побудоване спеціальне приміщення (вул. Грушевського, 6), в якому нині знаходиться міський краєзнавчий музей. Велике секретне будівництво підземного штабу, що отримало назву „Скеля” здійснювалося в 1935-37 рр. під керівництвом Д.Карбишева - військового діяча, генерал-лейтенанта інженерних військ, Героя Радянського Союзу (1946), професора, доктора воєнних наук, про що повідомляє меморіальна дошка при вході у підземний бункер. Бункер був захищений від авіабомбування металевими маскувальними сітками у 5 рівнів, потужні противибухові двері могли витримати прямий постріл гармати. Під землею у товщі граніту було побудоване

підземне місто з розвиненими інженерними системами, забезпечене всіма засобами для автономного існування, життєдіяльності і ведення бойових дій. Були передбачені система опалення, каналізація, внутрішня та зовнішня вентиляція, система контролю тиску, санпропускники, водогін, дизельні генератори, що забезпечували автономне енергопостачання, колодязь з питною водою, яка набиралася у спеціальні баки, оброблені зсередини сріблом. Протягом року підтримувалася стабільна температура +16 за Цельсієм. У бункері були їдальні, кімнати відпочинку, робочі приміщення, кімната урядового та запасного оперативного зв'язку зі штабом Червоної армії – і нині працює кнопка тривоги і діє телефонний зв'язок. Якість виконаних робіт у бункері настільки висока, що всі механізми тих часів знаходяться в робочому стані. Металоконструкції виконані зі сталі, яка використовувалася для виробництва танків. Система зливу змонтована так, що об'єкту не загрожують жодні повені та бурі. В 1986 р. „Скеля” була відремонтована. Довжина середнього рівня, відкритого для відвідувачів, 146 м., верхній простягнувся на 200м, нижній, ймовірно, розташований на рівні річки на глибині 70 м у товщі граніту і веде до підземного госпіталю²⁶. Цей об'єкт воєнної історії, науки і техніки, повністю зберігся, що дозволило провести його музеєфікацію і створити військово-меморіальний комплекс «Скеля» і Музей цивільної оборони.

На початку війни відзначилися захисники 7-го Новоград-Волинського укріпрайону, який простягнувся на 120 км і нараховував 216 дотів. Серед дотів зберігся бронекорпус, який був встановлений на західній околиці Новоград-Волинського. Це командно-спостережний пункт кулеметної роти 54-го кулеметного батальйону. Броньовані кулі, що застрягли в металевому циліндрі, нагадують про жорстокі бої в далекому 1941 р., тут загинули 18 червоноармійців. Командний пункт Новоград-Волинського УРу був розташований в Робочому селищі (вул. Богуна) і зберігся до наших днів. Він складається з власне командного пункту, караульного приміщення та котельні, які знаходились на відстані 20м від основного об'єкту, і, на жаль, не збереглися. Розпочаті роботи по створенню музейного меморіального комплексу „Командний пункт 7-го НВУР”, куди увійдуть штаб УРу, артилерійські та кулеметні доти, зокрема дот

Лук'яненка, що на березі р.Случ²⁷. Поряд з командним пунктом знаходиться зруйнований дот Петрикова, назва якого походить від напису на рейці, що зберігається у міському музеї бойової слави. На уламку рейки штиком вицарапані слова:”Погиб в боях за дот красноармеец Петряков. 14 июля 1941 г.” А офіційна дата взяття німцями Новоград-Волинського 8 липня, тобто захисники доту ще протягом шести днів вели бої у повному оточенні противника. В 1990 р. під час розкопок однієї з довгочасних вогневих точок дослідники пошукового загону відкопали рештки тіл чотирьох червоноармійців, але ідентифікувати їх за відсутності солдатських медальйонів неможливо²⁸. На жаль, фортифікаційні об'єкти - пам'ятки науки і техніки, пам'ятні місця боїв - не включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Важливим рубежем на підступах до Києва була оборонна споруда Київського УРу, загальна довжина яких складала 55 км., а глибина оборонної смуги – до 5 км. Штаб Київського укріпрайону з 3 липня по 8 серпня 1941 р. був розташований по вул. Львівська, №47/8, а з 8 серпня по 19 вересня 1941 р. – по вул. Артема, № 24, про що повідомляють тексти на меморіальних дошках²⁹. Враховуючи складну обстановку на київському напрямку командуючий Південно-Західним фронтом генерал М. Кирпонос 24 червня 1941 р. видав директиву про формування частин КиУРу, відновлення, озброєння і підготовку його оборонних споруд для військ польового призначення, а 2 серпня 1941 р. – про удосконалення оборони Київського УРу, в якій передбачалися конкретні завдання щодо будівництва загороджувальних споруд з використанням всіх можливих ресурсів, спорудження дзотів, протитанкових і протипіхотних загороджень, мінних полів на основних напрямках південно-західної частини УРу³⁰. У будівництві і відновленні оборонних споруд брало участь понад 500 тис населення Києва і області. До 9 липня 1941 р. було закінчено будівництво першої лінії оборони КиУРу - розчищені сектори обстрілів дотів і дзотів, прокладено 15 км ескарпів, 30 км протитанкових ровів, побудовано понад 750 дзотів³¹.

Оборона Києва, яка тривала з 11 липня по 26 вересня 1941 р. була однією з головних воєнополітичних подій літньо-осінньої кампанії 1941 р. 11 липня 1941 р. німецьким військам вдалося прорвати рубіж оборони в центрі Новоград-Волинського УРу і вийти на підступи до

столиці. Про жорстокість боїв на київському напрямку свідчать сотні братських і поодиноких могил радянських воїнів, які в складних умовах продовжували чинити опір. Безсмертний подвиг в районі Ставищ здійснив загін радянських воїнів 144-го полку 27-ї дивізії під командуванням молодшого лейтенанта Д.Шепеленка. Зайнявши оборону на 21-му кілометрі Житомирського шосе, воїни перерізали дорогу ворожим танкам, атакуючи їх гранатами і пляшками із запалювальною рідиною. Під час бою було знищено 26 німецьких бойових машин. В 1982 р. на місці бою, поблизу с. Небелиця споруджений пам'ятний знак. Обеліски на братських могилах в с. Борщів, Великий Круполь, Власовка, Коржі, Корнеєвка, Малий Круполь, Леяки Барішівського району, де поховані понад 20 тис. воїнів, пам'ятні знаки на місцях боїв увічнюють героїчні і трагічні дні 1941 р. В с. Чабани Києво-Святошинського району збереглися руїни дзоту, бійці якого протягом майже двох місяців, у ворожому оточенні, вели бій з противником³².

Особливо запеклі бої розгорнулися з 16 по 22 липня 1941 р. в районі міст Біла Церква, Фастів, Тараща (Київська обл.). В районі сіл Віта Поштова–Мрига мужньо захищали першу лінію оборони воїни 147-ї і 175-ї стрілецьких дивізій, 1-го і 28-го окремих батальйонів 538-го і 55-го артилерійських протитанкових дивізіонів. У 1973 р. поблизу с. Віта Поштова (Києво-Святошинський район) споруджено пам'ятний знак на честь захисників Києва, біля руїн доту № 210 встановлені дві пам'ятні стели з меморіальним текстом. Пам'ятником мужності радянських воїнів став напівзруйнований дот № 205 біля с. Тарасівка, гарнізон якого на чолі з лейтенантом В.Ветровим, не маючи зв'язку, захищав ділянку на підступах до міста впродовж десяти днів. Командир доту та його підлеглі зуміли частково деблокувати вогневу точку, але лише за наказом командування Київського УРу гарнізон залишив свою маленьку фортецю³³. Героїчно захищали свої позиції гарнізони доту №131 біля с. Кременище під командуванням лейтенанта В.Якуніна, №127 між селами Ходосівка і Лісники, №179 в с. Круглик та в інших місцях³⁴. Кожний виявлений і досліджений дзот - це пам'ять про воєнні події, мужність і самопожертву їх захисників, важливе джерело для вивчення воєнної історії.

Останнім часом об'єкти Київського укріпрайону – доти і дзоти, пам'ятки

історичної і науково - технічної спадщини стали предметом вивчення науковцями Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. 8 досліджених об'єктів отримали статус пам'яток і занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України³⁵.

Одним із стратегічних завдань Київського укріпрайону було спорудження у межах столиці тунелю, на який покладалося відповідальне завдання – створити дублюючі підземні залізничні зв'язки під Дніпром на випадок знищення існуючих на той час залізничних мостів. Згідно проекту до 1944 р. планувалося спорудити два тунельні переходи: Північний (Оболонь-Вигурівщина) та Південний (Жуків острів – острів Водників–Осокорки), загальною довжиною в 6,5 км. Тунель будувався для пропуску залізничних потягів у двох напрямках, які можна було у разі потреби швидко демонтувати і використовувати тунель для проїзду автотранспорту та військової техніки. Роботи розпочалися у 1936 р. і тривали до кінця липня 1941 р. одночасно на 14 титулах (будівельні ділянки). Будівництво було суворо засекречено, використовувались засуджені особи і вільнонаймані робітники, які навіть із початком війни, були звільнені від мобілізації. Споруди транспортного тунелю не були закінчені і ніколи не використовувалися. Фрагменти прохідницьких кесонів збереглися на Оболоні, фрагмент наземного тунелю (40 м.) на Жуковому острові, фрагмент (700 м.) - на острові Водників³⁶. Ці споруди являються історичними і науково-технічними об'єктами Києва, які ще потребують дослідження і включення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Незважаючи на мужність радянських воїнів оборона Києва закінчилася оточенням чотирьох радянських армій, у німецькому полоні опинилися 665 тис. чоловік. Нині відомо, що на всіх фронтах сотні тисяч воїнів Червоної армії потрапляли в полон через стратегічні і тактичні прорахунки військового командування та політичного керівництва, погане керування і управління військами, внаслідок нестачі досвідчених військових кадрів, десятки тисяч яких були репресовані. В другій половині вересня оборона Києва перетворилася в одну з найбільших трагедій Червоної армії. Сталін не тільки не надав допомоги арміям київського напрямку, але й не дозволив своєчасно відвести їх на нові рубежі. 17 вересня 1941 р. о 23-й годині 40 хвилин до

штабу фронту надійшло повідомлення про дозвіл Верховного головнокомандуючого залишити Київ. 19 вересня 1941 р. після двомісячної оборони Червона армія залишила Київ. Штаб фронту, члени Військової ради фронту і велика група офіцерів намагалися з боями прорватися із оточення танків, мотопіхоти і бронемашин противника. В урочищі Шумейково біля хут. Дрюківщина на Полтавщині загинув штаб Південно-Західного фронту, у нерівному бою був смертельно поранений командуючий фронту, Герой Радянського Союзу, генерал-полковник М. Кирпонос, загинули члени Військової ради фронту М. Бурмистенко, Є. Риков, начальник штабу В. Тупиков³⁷. Окремі загони і групи продовжували чинити опір до 26-го вересня 1941 р. дня завершення Київської оборонної операції³⁸. У 1976 р. в урочищі Шумейкове (Лохвицький р-н) був відкритий один з перших меморіальних комплексів в пам'ять про події початкового періоду війни. Це велична архітектурно-скульптурна композиція, присвячена воїнам Південно-Західного фронту³⁹, які в надзвичайно важких умовах вели запеклі бої і завдали німецьким військам значних втрат. Героїчна оборона столиці України відіграла важливу роль у зриві гітлерівських планів „блискавичної” війни проти Радянського Союзу і не дала йому можливості влітку 1941 р. захопити Лівобережжя України.

В 70-ті роки минулого століття на місцях боїв воїнів Південно-Західного фронту у Кіровоградській, Київській, Полтавській областях були впорядковані могили воїнів, які загинули в 1941 р. На початок 1973 р. на державному обліку знаходилось 35069 пам'яток, у тому числі – 17424, присвячених подіям Великої вітчизняної війни⁴⁰. Протягом останніх 12 років на Полтавщині виявлено 316 пам'яток, у тому числі 50 поховань воїнів, які загинули в 1941 р. при обороні сіл Полтавського і Кобеляцького районів. Встановлені прізвища 10 тис. воїнів, які були поховані в безіменних могилах на території області. Віднайдені могили бійців 226-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Південно-Західного фронту, що тримала оборону в районі Полтавського аеродрому, 434-ї та 169-ї стрілецьких дивізій, які загинули під час оточення в районі с. Сапожине Полтавського району В ході роботи над „Зводом пам'яток історії та культури України” в Хмельницькій області виявлені і взяті на облік 234 поховання радянських воїнів періоду 1941-1944 рр.⁴¹.

З 5 серпня 1941 р. водночас з наступом на Київ 300-тисячна армія противника повела широкий наступ на південний схід і південь України з метою захоплення Одеси. В кінці 1940-х на початку 1950-х років розпочалися пошуки пам'ятних місць оборони міста, був розроблений проект створення зеленого поясу Слави. Близько 100 пам'ятників, пам'ятних знаків та меморіальних дощок увічнюють в Одесі події Великої вітчизняної війни, значна частина з них оборону міста. Це місце батареї берегової оборони № 411, будинки, де формувались загони народного ополчення та полк морської піхоти. Про мужніх захисників міста розповідає і незвичайний меморіальний ансамбль зелений пояс Слави. На місцях головного рубежу оборони споруджені численніobelіски і пам'ятні знаки, висаджені соснові і дубові гаї, каштанові і платанові алеї⁴².

Особливе місце в планах загарбників займав Крим і, зокрема, Севастополь головна база Чорноморського флоту. Як і в Кримську війну, місто не було укріплене належним чином, але понад вісім місяців тривала оборона Севастополя силами моряків, які на суші стримували атаки ворога. В жовтні 1941 р. противник значними силами атакував позиції радянських військ у південній частині Криму. Стримуючи безперервні атаки ворога, частини 51-ї Окремої і Приморської армій змушені були відступати, що відкрило німцям дорогу на Севастополь. Рішучими діями Військової ради флоту, міського комітету оборони, за активної допомоги мешканців міста навколо Севастополя були зведені оборонні укріплення. До початку боїв за Севастополь на трьох сухопутних напрямках було збудовано 75 артилерійських дотів, 232 кулеметні доти і дзоти, протитанковий рів завдовжки 32,5 км. Як показали подальші події, ці оборонні рубежі відіграли важливу роль у зриві планів захоплення Севастополя з ходу⁴³. Як пам'ятки про ті героїчні дні зберігаються доти (вул. генерала Острякова, м. Білокаменськ, с. Фруктове, Балаклавське, Сімферопольське шосе), штольні, де був розташований міський штаб оборони (вул. Велика Морська), приміщення казематів, де знаходилися командні пункти Приморської армії та берегової оборони Чорноморського флоту (вул. Володимирська)⁴⁴. Перша спроба ворога захопити місто зазнала поразки. У грудні 1941 р. під час другого наступу німецьких військ на Севастополь, в районі Бельбекської долини відзначився гарнізон дзотів 1-ї кулеметної

роти під командуванням лейтенанта М. Садовникова. На шляху через Мекензієві гори ворога зупинили захисники дзоту № 11. Семеро бійців, курсантів електромеханічної школи учбового загону Чорноморського флоту на чолі зі старшиною С. Раєнком протягом трьох діб чинили відчайдушний опір. Лише знищивши всіх захисників, ворог оволодів дзотом⁴⁵.

Другий наступ німецьких військ на Севастополь також закінчився поразкою. Захисники міста зірвали плани німецького командування, і з 21 листопада почалась облога міста. Для допомоги оточеному Севастополю і створення умов для визволення півострову в грудні 1941р.-квітні 1942 р. Ставка ВГК віддала наказ про проведення Керченсько-Феодосійської десантної операції. На жаль, вона не була підготовлена належним чином і завершилась поразкою і відступом радянських військ з Керченського півострова, що значно погіршило становище захисників Севастополя. Німецьке командування зосередило тут сили 11-ї армії і в червні 1942 р. спробувало подолати оборону міста. Жорстокі бої розгорнулись в районах Сухарної балки, Північної бухти, Костянтинівського равеліну, Інкерманських висот. Особливу роль в системі оборони Севастополя відігравав Малахів курган, прославлений ще в період Кримської війни. Майже через століття естафету боротьби прийняли артилеристи 177-го морського дивізіону, яким командував старший лейтенант О. Матюхін. У 1958 р. на місці, де стояла батарея О. Матюхіна, були встановлені гармати, зняті з есмінця „Бойкий”- своєрідний пам'ятник ратному подвигу воїнів 177-го артдивізіону⁴⁶.

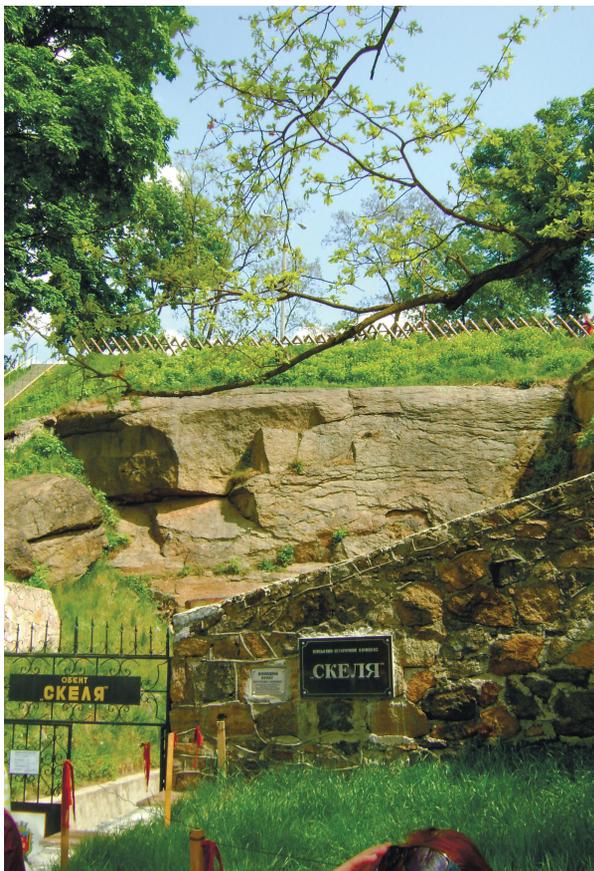
В місцях масових поховань захисників Севастополя упорядковані меморіальні воїнські цвинтарі, пам'ятними знаками відзначені місця подвигів лейтенанта В. Соколова, матроса І. Голубця. В місцях, де знаходилися командні пункти адмірала П. Октябрського (Кам'яна бухта), сектори оборони, 35-ї, 10-ї, 113-ї берегових батарей в Голубій бухті, Качинській долині, Максимовій дачі встановлені пам'ятні знаки. В будинку (вул. Советська, 49), в якому з 1959 р. по 1969 р. жив командуючий Чорноморським флотом, віце-адмірал, Герой Радянського Союзу П. Октябрський, відкритий меморіальний музей. Понад 700 обелісків і пам'ятних знаків у Севастополі і його околицях увічнюють пам'ять про захисників і визволителів міста⁴⁷. Про героїчні і трагічні події початкового етапу

війни нагадують пам'ятні знаки на місцях боїв, могили радянських воїнів, які загинули під час Керченсько-Феодосійської десантної операції. Бойові подвиги увічнюють численні обеліски, меморіальна стела, пам'ятник на братській могилі учасників десанту в Керчі, корабельна гармата, встановлена у 1965 р. на набережній Десантників у Феодосії⁴⁸. На шостому кілометрі шосе Євпаторія-Сімферополь у 1970 р. було споруджено пам'ятник морякам-десантникам, які в ніч на 5 січня 1942 р. під командуванням капітана 2-го рангу М. Буслаєва висадилися на Кримському узбережжі поблизу Євпаторії. Навальною атакою морські піхотинці захопили плацдарм з наміром утримати його для висадки основних сил, але через шторм радянські кораблі не змогли підійти до міста. У лютому-квітні 1942 р. війська Кримського фронту при підтримці Чорноморського флоту, тричі намагалися прорвати вороже кільце, але безуспішно і вимушені були перейти до оборони. Організувати міцну оборону і закріпитися на Турецькому валу радянським військам не вдалося, і вони змушені були відійти до Керчі. Під час евакуації на Таманський півострів, що проходила в надзвичайно складних умовах, війська Кримського фронту втратили понад 162 тис. чоловік⁴⁹. Так і з'явилися на кримській землі поруч з пам'ятками сивої давнини курганами й античними городищами сотні зарубок минулої війни - поховання радянських воїнів: у Керчі на воїнському цвинтарі в 131 братській і 140 одиночній могилі-понад 18 тис. чоловік, на вул. Войкова - 3000, вул. Комунарів (колишнє селище Аджимушкай) -1450, у братській могилі на вул. генерала Кулакова - понад 1300, в Феодосії на міському кладовищі (вул. Назукіна) - 438 воїнів⁵⁰.

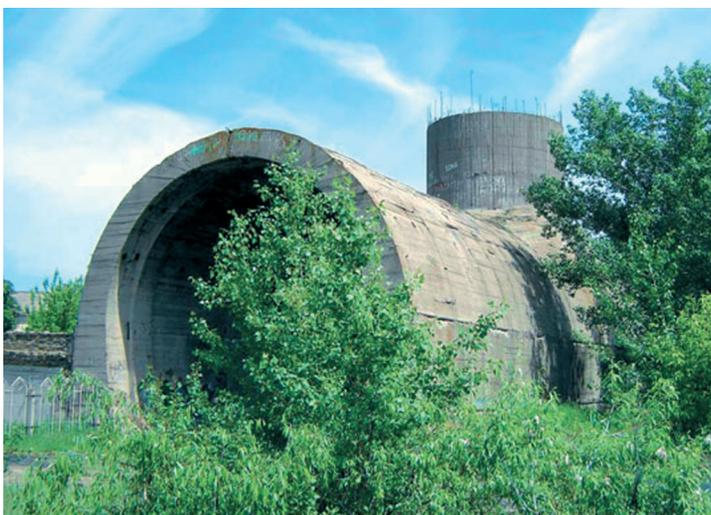
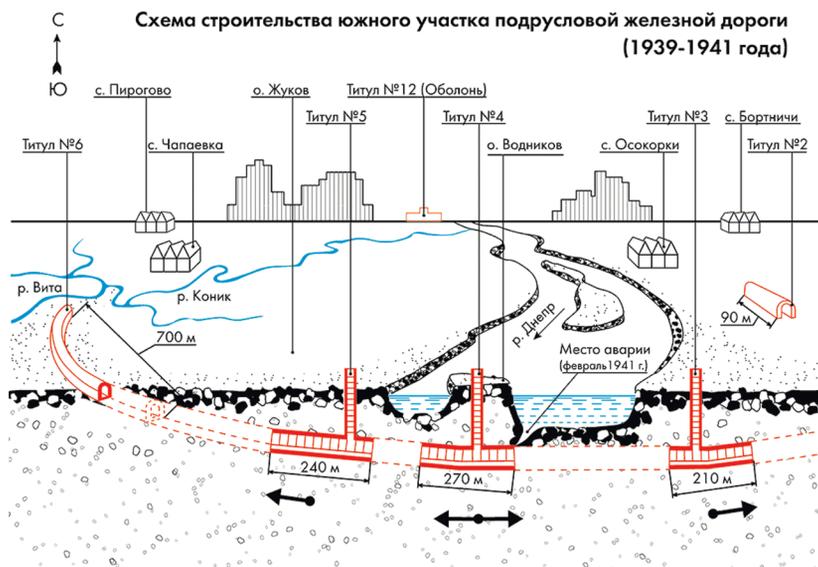
Історія Другої світової війни має багато суперечливих і гірких сторінок, які неоднозначно сприймаються сучасним суспільством. До таких належать події початкового, найбільш трагічного періоду Великої Вітчизняної війни, проблема військового полону частин Червоної армії, які перебували в оточенні і продовжували чинити опір ворожим частинам. Саме завдяки мужності воїнів 1941-1942 рр., більшість з яких загинули, створювалися передумови Перемоги. Подвиг минулого є не лише прикладом, своєрідним канонам, а й серйозним викликом, який стимулює дію, спрямовану як на захист, так і на прорив до кращого майбутнього.

КОМАНДИЙ ПУНКТ КОРОСТЕНСЬКОГО УКРІПРАЙОНА №5 «СКЕЛЯ»

КИЇВСЬКИЙ УКРПРАЙОН

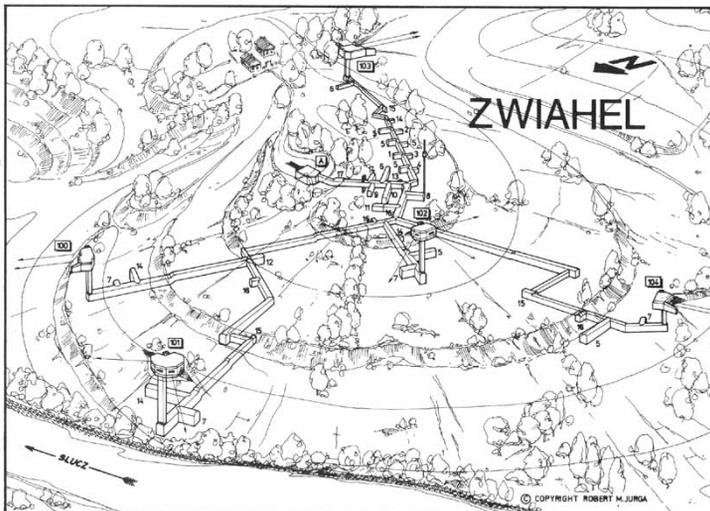

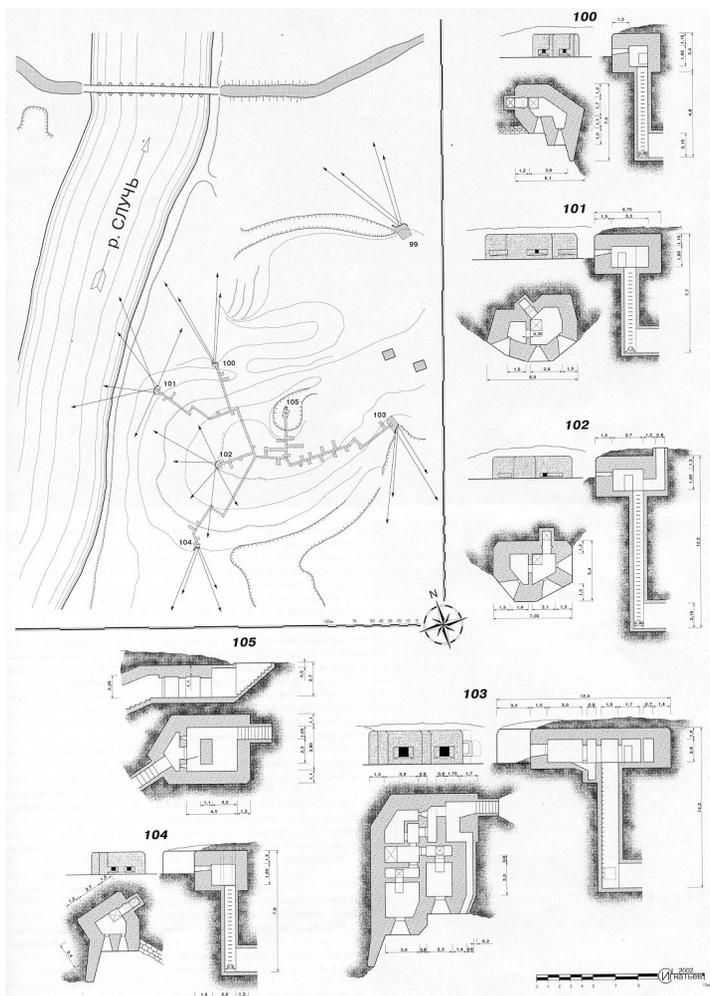
НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ УКРІПРАЙОН

"Линия Сталина"
Укрепленная группа
"ЖВЯХЕЛЬ"

- А. Вход
- 100. Пулеметный дот
- 101. Пулеметный дот
- 102. Пулеметный дот
- 103. Полукапонири на два 76,2-мм орудия
- 104. Пулеметный дот

- 1. Помещение коменданта.
- 2. Помещение комиссара.
- 3. Штабное помещение.
- 4. Помещение для связистов.
- 5. Казармы.
- 6. Вентиляторная.
- 7. Фильтровая.
- 8. Калориферная.
- 9. Силовая.
- 10. Генераторная.
- 11. Насосная.
- 12. Склад средств защиты.
- 13. Оружейная комната.
- 14. Склад боеприпасов.
- 15. Караульное помещение обороны потерны.
- 16. Туалет.
- 17. Умывальная.

Правдива інформація про війну, в якій не останню роль відіграють пам'ятки воєнної історії, єднає сучасні і прийдешні покоління з поколіннями, переможцями у Другій світовій війні, робить безперервним процес утвердження української нації в якості повноправного члена світової спільноти і захисника загальногуманістичних цінностей. Широке залучення різноманітної історичної, мемуарної літератури, архівних матеріалів, дослідження і візуальне обстеження пам'яток, які являються реальними свідками подій, дозволить об'єктивно висвітлити найбільш вагомі і рельєфні віхи воєнної історії України, сприятиме збереженню пам'яті про воєнні події, які відбувалися на українських теренах, про людей, які загинули у боротьбі за Батьківщину і поховані в українській землі. Оборонні споруди, доти і дзоти, штаби УРів, які збереглися, являються гарною базою для створення музеїв, воєнно-історичних виставок. На їх прикладах можна наглядно продемонструвати еволюцію довоєнної радянської фортифікаційно-інженерної школи.

В умовах становлення державності України, коли одним з найважливіших завдань є виховання патріотизму, значення культурної спадщини важко переоцінити. Відродження та збереження національних святинь, пам'ятних місць, створення музеїв і заповідників, відкриття меморіалів пам'яті та вічної слави, формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України, підготовка „Зводу пам'яток історії та культури України” будуть свідченням виваженої та осмисленої політики держави щодо формування історичної пам'яті українського народу. З метою прискорення процесу розбудови української політичної нації необхідно об'єднати зусилля державних інституцій і громадських організацій на належне вшанування визначних історичних подій і постатей, історичних традицій, суспільного консенсусу навколо знакових подій і постатей, публічну демонстрацію державою, політичними силами, національною елітою поваги до історії, прагнення відновити історичну пам'ять.

Джерела та література

- 1 Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. Зб. документів (2- видання). – К.: Видавництво ХІК, 2006. – С.158.
- 2 Електронний ресурс. Симоненко І.М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення // Стратегічні пріоритети. - 2009. — №4 (13). – С.53.
- 3 *Бойко О.* Феномен історичної пам'яті в сучасному українському контексті: характерні риси та особливості // Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки. – Харків: «Гімназія», 2010. – С.31.
- 4 *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) – Т.12 – К.: Видавничий дім «Альтер-нативи», 1999. – С.6.
- 5 *Савостіна Л., Попельницький О.* Проблеми формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. - Вип.6. - Вінниця: ДП „Державна картографічна фабрика”, 2011.- С. 506.
- 6 *Горбик В.О.* Стан та проблеми підготовки багатотомного енциклопедичного видання „Звід пам'яток історії та культури України” // Охорона культурної спадщини в Україні: історія, теорія, практика. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 28-29 травня 2007 р. м.Тернопіль. Тернопіль, 2007. – С.20.
- 7 Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Василівський, Веселівський, Кам'янсько-Дніпровський райони). – Випуск 1. – Запоріжжя, 1998; Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури міста Житомира і Житомирського району. Випуск 6. – Житомир „Полісся”, 2006; Пам'ятки історії міста Глухова та населених пунктів Глухівського району. Матеріали з підготовки „Зводу пам'яток історії та культури України” по Сумській області. – Глухів, РВВ ГДПУ, 2007; Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район. – Полтава „Дивосвіт”, 2007.
- 8 Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. –К.: Наук. думка, 1987.- С. 332, 552, 617, 622.
- 9 Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К.: Наук. думка, 1987. Підрахунок автора.

- 10 Советская военная энциклопедия. – М.: Воениздат, 1980. - Т.8. - С.185.
- 11 *Хорьков А.Г.* Укрепленные районы на западных границах СССР // Военно-исторический журнал. - 1987. - № 12 <http://retrospicere.narod.ru/fortification-ussr/fortification04-997.htm>
- 12 Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство „Книга Пам'яті України”, 2000. – С.52.
- 13 режим доступу: <http://morgenstern.org.ua/index.php?mod=public&publicid=18>.
- 14 *Журавльов В.Р., Емельянова Н.М.* Про перші дні Великої Вітчизняної війни. Документи і матеріали // Укр. іст. журнал. – 1991. - № 6. – С.87.
- 15 Історія Української РСР. Т.7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945 рр.). - К.: Наук. думка, 1977.-С.20-21.
- 16 Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. – В трех томах. – Т.1 : Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на ССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. - ноябрь 1942 г.) - К.: Политиздат Украины, 1975. – С. 58.
- 17 *Горбик В.О., Денисенко Г.Г., Скрипник П.І.* Пам'ятки України: проблем збереження і дослідження. Історичні зошити. К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – С.28.
- 18 Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. - К.: Наук. думка, 1987. – С.69.
- 19 Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. – В трех томах. – Т.1 : Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на ССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941г.-ноябрь 1942 г.) - К.: Политиздат Украины, 1975. – С. 57.
- 20 У пам'яті народній.-К.: Головна редакція УРЕ, 1975. - С.194.
- 21 Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. –К.: Наук. думка, 1987. – С. 74.
- 22 Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. (На матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). Ч. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – С. 91-92.
- 23 *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) – Т.12 –К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С.65.
- 24 Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині. Коростень, Новоград-Волинський. Випуск 11. - Житомир: "Полісся", 2008. – С.51,54.
- 25 *Москаленко В., Нечипоренко В.* Книга про Коростень. Коростень: «Триада С», 2005. – С.60.
- 26 Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині. Коростень, Новоград-Волинський. Випуск 11.-Житомир: "Полісся",2008. – С.54; <http://mykolap.livejournal.com/440456/html>.
- 27 режим доступу:<http://cityukraina.info/index.php?citynewes=44502/>
- 28 режим доступу:<http://explorer.lviv.ua/forum/index/php?topic=21200>; Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині. Коростень, Новоград-Волинський. Випуск 11.-Житомир: "Полісся", 2008. –С. 145.
- 29 Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник.–К.: Наук. думка, 1987. – С.18, 31.
- 30 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в трех томах. –Т.1.- К.: Наук. думка, 1980. – С.99-100.
- 31 Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. Т.1. - К.: Политиздат Украины, 1975. - С.157-158.
- 32 Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 232-234, 246.
- 33 Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство „Книга Пам'яті України”, 2000. – С.72.
- 34 Історія Української РСР. Т.7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945 рр.). - К.: Наук. думка, 1977.- С.37-38.
- 35 Поточний архів Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Державний реєстр нерухомих пам'яток України місцевого значення (2011 р.).
- 36 *Гевлева В.П.* Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця ХІХ – першої третини ХХ століття. – К.: Видавничий Дім «Прес – КП», 2008. – С.180-183.
- 37 *Баграмян І.Х.* Доповідна про київське оточення // Укр. іст. журнал. – К., 1991.-№ 6.– С. 96.

- 38 *Анфилов В.А., Жуков Г.К.: «Маршал Тимошенко... сделал все, что можно» // Военно-исторический журнал. – 1999. - № 3. – С. 21.*
- 39 *Монумент на честь воїнів Південно-Західного фронту. Нарис. Вид. третє. - Харків: «Прапор», 1982.*
- 40 *Заремба С. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. - К.: Вид-во «Логос», 1998. – С.76.*
- 41 *Журавель Г.Г., Андрієць В.А. Дослідження пам'яток 2-ї світової війни на Полтавщині; Кокошко Н.В. Дослідження пам'яток періоду Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) - один з важливих етапів роботи над Зводом пам'яток історії і культури / Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип. 8. – К., 1999. – С. 133-138.*
- 42 *Мултих Г.М. Увічнення в монументах на Україні подій і героїв Великої Вітчизняної війни. – К.: Тов-во «Знання» Української РСР, 1980. – С. 11.*
- 43 *По місцях бойової слави на Україні. (1941–1945 рр.). – К., 1969. – С. 2-4.*
- 44 *Ванєєв Г. Останні дні Севастополя 1941–1942 рр.//Укр. іст. журнал. – 1991.- № 6.– С. 115.*
- 45 *Музей героїчної оборони і звільнення Севастополя. – Фонди: Воспоминання Г.Г. Доли і М.Н. Садовникова.*
- 46 *Кулаков Н.М. 250 днів в огні. – М.: Политиздат, 1965. – С. 103-108.*
- 47 *Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник.–К.: Наук. думка, 1987.- 441-454 (підрахунок автора).*
- 48 *Крым: памятники славы и бессмертия. Изд. второе, доп.– Симферополь: Таврия, 1985. – С. 80-81.*
- 49 *Гуркин В. В. Людские потери Советских Вооруженных Сил в 1941–1945.: Новые аспекты // Военно-исторический журнал. – 1999. - № 2. – С. 4-5.*
- 50 *Поточний архів відділу охорони пам'яток історії та культури Міністерства культури і мистецтв України. – Державний реєстр нерухомих пам'яток історії і культури Республіки Крим: Пам'ятки історії і монументального мистецтва.– Кн.1.– Симферополь, 1995. – С. 31-41.*

Галина Денисенко

**Культурное наследие в формировании исторической памяти:
события 1941-1942 гг. в памятниках**

Освещается роль и значение культурного наследия в формировании исторической памяти. Рассматриваются события начального периода Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. и их отражение в памятниках. Анализируются недвижимые историко-культурные объекты и их роль в формировании мемориального пространства.

Ключевые слова: памятники, недвижимые памятники, оборонительные сооружения, укрепленный район, культурное наследие, историческая память.

Galyna Denysenko

**The cultural heritage is in the formation of the historical memory:
events of the 1941-1942 years are in the monuments**

The role and significance of the cultural heritage in the formation of the historical memory is illuminated in this article. The events of the beginning of The Great Patriotic war of the Soviet Union 1941-1945 years and their perpetuating in the monuments are revealed. The immovable historical and cultural objects and their role in the formation of the memorial space are analysed.

Key words: monuments, immovable monuments, cultural heritage, historical memory, defensive fortification, fortification region, historical memory.